

СИНТАКСИЧІ КОНСТРУКЦІЇ, УСКЛАДНЕНІ ПОЯСНЮВАЛЬНИМ КОМПОНЕНТОМ

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей формування синтаксичних конструкцій речень, ускладнених пояснювальним компонентом, з погляду взаємодії ресурсів мови (мовної семантики) та орієнтації їх на мовлення (вираження мовленнєвої семантики).

Ключові слова: пояснення, пояснювальний компонент, пояснювальна конструкція, комунікативна ситуація, прагматична функція, дискурс.

На сучасному етапі розвитку мовознавства у центрі зацікавлень теоретиків-синтаксистів постає проблема уточнення й розмежування аспектів вивчення синтаксичних одиниць. Найбільшою мірою це стосується речення як структурно-семантичної одиниці – інваріанта мовної системи, що характеризується комунікативною, змістовою й інтонаційною завершеністю, та мовленнєвого варіанта – висловлення, конкретного мовленнєвого акту.

Мовленнєва діяльність як акт окремого індивіда чи багатьох мовців, продукт певного колективу (етносу) виявляє свою сутність у породженні висловлювань, які сприймає й декодує співрозмовник. Ці обидві сторони мовленнєвої діяльності безпосередньо пов'язані з мисленнєвою діяльністю людини, у процесі якої породжується висловлення – актуалізоване речення певного типу.

З'ясовуючи поняття функції в аспекті функціонального підходу до мовних одиниць, І.Р.Вихованець зазначає: «Функції синтаксичних одиниць тісно пов'язані з двома функціями мови – комунікативною і когнітивною» [4, с.13]. Учений наголошує, що цими функціями зумовлене функціонування одиниць мови, і розрізняє, зокрема, такі функції: 1) семантико-синтаксичні; 2) формально-синтаксичні та 3) комунікативно-синтаксичні. Перші дві функції спрямовані у сферу мови, а третя – у сферу мовлення [Там само, с.14]

У пропонованій статті зроблено спробу схарактеризувати комунікативно-синтаксичну функцію пояснювальних компонентів у структурі простого ускладненого і складних речень, з'ясувати своєрідність вираження їхньої мовної і мовленнєвої семантики та її формально-синтаксичну маркованість.

Основними аспектами дослідження й опису речення лінгвісти називають: логічний, структурний, семантичний і комунікативний, у яких воно виявляє свої основні функції в процесах формування, вираження і повідомлення думки. За словами В.В. Бабайцевої, інформативна семантика простого речення – це багатоконпонентна структура: у ній поєднуються і взаємодіють компоненти, пов'язані з різними рівнями й аспектами системи мови, які утворюють мовну і мовленнєву семантику. Мовну семантику становлять логічна, граматична, синтаксична і морфологічна семантика, а мовленнєву – лексична і конотативна семантика [1, с.7-8].

Т.ван Дейк, обґрунтовуючи успішність комунікації, увів поняття «когнітивна модель обробки тексту» і «модель ситуації», яку розглядав як «когнітивну базу дискурсу», формовану індивідом на основі його особистих знань, досвіду, наміру. Тобто модель ситуації є індивідуальною, динамічною, рухливою, в якій задіяно усі рівні та структури [7, с.46]. Орієнтація інформативного змісту висловлення на адресата зумовлює семантичні прирощення, нашарування оцінних, емотивних, експресивних значень модально-суб'єктивного плану.

За визначенням М.С.Поспелова, речення є конструктивною одиницею мови, абстрагованою від конкретних умов реалізації в мовленні. Речення має замкнену структуру із тяжінням усього його складу до єдиного центру – присудка. Висловлення ж, навпаки, має відкриту структуру і, реалізуючись на структурі речення, виявляє чіткішу інтонаційну виразність або зазнає максимального ускладнення [11, с.266-267].

Істотні відмінності вбачають дослідники синтаксису і в засобах вираження семантико-синтаксичних відношень: у реченні зв'язки слів (частин складної конструкції) оформлено насамперед граматичними формами слів, прийменниками, сполучниками (у складних реченнях), а висловленню властиві власне синтаксичні засоби: інтонаційні (паузи, темп мовлення, логічний наголос), порядок слів (частин складного речення), сполучники, частки, модальні слова, лексичний і синтаксичний повтор та ін. [13, с.43].

Семантичний рівень речення виражає зміст у відповідній моделі (Алефиренко 2005). Синтаксична організація тієї чи тієї конструкції зумовлена не тільки семантикою структурної схеми та обов'язкових компонентів складу речення, а й реалізацією реальних зв'язків, відображуваних у процесі мовлення. Важливою складовою у реалізації речення-висловлення є інтенція мовця. Тому комунікативний рівень аналізу висловлення вимагає виявлення спрямованості мовленнєвого акту (дискурсу, тексту) до адресата як орієнтаційної функції – наміру мовця не тільки вплинути на співрозмовника змістом, а й досягти взаєморозуміння з ним.

М.С. Поспелов зазначає: «Речення як основна конструктивна одиниця синтаксису не має ще ніякої функціональної спрямованості і тому не є, в буквальному значенні слова, комунікативною одиницею мовлення, а становить собою тільки структурну базу комунікації. Речення стає комунікативною одиницею тільки в системі висловлювання або функціонує у складі тексту як окреме висловлення [11, с.202].

Висловлення, на відміну від речення, характеризується властивою йому тенденцією до структурного поширення, до виходу за межі структурної схеми, зумовлене певним комунікативним завданням, воно природно входить до складу тексту як складної мовленнєвої ситуації [11, с.267]. Цю особливість виявляють, зокрема, пояснювальні конструкції.

Наукове обґрунтування категорії пояснення у різні часи пропонували філософи, логіки, психологи, лінгвісти, з'ясовуючи статус цієї категорії у процесі пізнання реальної дійсності, її роль у психічній, ментальній сфері людини, у семіотичній, мовно-мисленнєвій і комунікативній діяльності.

У філософському потрактуванні пояснення пов'язують із теорією пізнання й розкриття сутності предметів і явищ, з'ясування причин їхнього виникнення, розвитку і функціонування.

У формальній логіці *пояснення* пов'язують із процесом *міркування* й дотримання основного закону *тотожності*, який вимагає збереження синтаксичного і семантичного вираження думки в процесі міркування у певному контексті, щоб за певними правилами забезпечити виведення істинності тези, істинності аргументів або пояснення, встановлення тотожності предмета, явища, що зберігає мислення від мимовільних чи навмисних перекичувань [16, с.696].

У мовознавстві термін *пояснення* трактують як «вид семантико-синтаксичних відношень між частинами речень або реченнями, який полягає у повторному називанні, але іншими лексико-граматичними засобами того самого явища дійсності» [5, с.513].

Філософи розглядають категорію пояснення в аспекті процедури з'ясування і розуміння статусу і змісту категорії тотожності, лінгвісти ж наголошують на втіленні функцій тотожності (й пояснення) у синтаксичних конструкціях. Щодо семантики категорії пояснення погляди вчених дещо розбіжні, але загалом дослідники пояснювальних конструкцій розрізняють вираження в них відношень тотожності, уточнення, виокремлення та ін., вивченню яких присвячені праці на матеріалі російської (А.Ф.Прияткіна, Н.В.Кирпичникова, Є.П.Седун, М.Т.Шатух, Г.П.Уханов, О.Я.Кузнєцова та ін.) й української (Н.В.Гуйванюк, А.П.Загнітко, С.М.Глазова, С.І.Загrevський, Т.М.Радіонова, О.П.Колісник, І.С.Яремчук, С.А.Байдусь та ін.) мов. Однак у наукових студіях, попри уважне вивчення пояснювальних конструкцій у структурному й семантичному аспектах, недостатньо уваги приділено функціонально-прагматичному аспектові, хоча відомо, що у синтаксичних побудовах семантика мовних знаків не може бути визначена без урахування семантики ситуацій. Оскільки ж з погляду структурної, семантичної і комунікативної організації висловлення властива операція еквівалентності, різновидом якої є пояснення для досягнення психологічних цілей – простоти, доступності, інтересу [10, с.18], то цей прагматичний компонент треба розглядати насамперед на рівні комунікативному.

Пояснювальні конструкції завжди поліпредикативні, до них відносимо прості ускладнені речення з відокремленим прикладковим компонентом та з іншими компонентами, які виражають тотожність другою назвою; ускладнені однорідними членами, які пояснюють, уточнюють узагальнювальний компонент зі значенням «загальне - часткове»; складні (складні ускладнені, складне синтаксичне ціле) конструкції з пояснювальною частиною. На наш погляд, у цих конструкціях пояснювальний компонент не повторює функції членів речення, ні їхніх синтаксичних зв'язків, як і функцій частин складного речення і їхніх синтаксичних зв'язків. Пояснювальний компонент виконує функцію пояснення, яка може варіюватися залежно від стилю, комунікативного типу мовлення (жанру), наміру мовця.

Якщо речення денотативної тотожності, що базується на функції ідентифікації і визначення, ґрунтується на ідентичності форми підмета і присудка (наукове пояснення), то в усіх названих вище конструкціях пояснення (уточнення, виокремлення тощо) формується на опосередкованому зв'язку, який характеризується синтаксичною нерівноправністю поєднаних компонентів: підпорядковуючий опорному членові (частині речення) через посередництво його, співвідноситься з третім (членом – предикативним) [4, с.16]

Дослідники комунікативного синтаксису трактують акт мовлення з позицій мовленнєвої діяльності. Дж.Остін, Дж.Серль визначають мовленнєвий акт як складний процес, що означає: виголосити членоподібні звуки, побудувати зі слів висловлення за правилами граматики, тобто побудувати речення, надавши йому смислу і референції. У висловленні-реченні реалізується ієрархічна система цілей, яка координує формальну організацію дискурсу. Індивід, будуючи задум мовленнєвої дії, передусім співвідносить її з соціальною роллю, з тією метою, до якої він прагне, реалізуючи свою функцію. Мета (прагматична установка) визначає тактику і стратегію мовленнєвої взаємодії [17, с.10]. «Цільова структура мовленнєвого акту постає на вищому рівні ієрархії як прагматична мета, яка полягає 1) у розпредмечуванні діяльності і 2) в її регулюванні. Характер зв'язків між висловленнями може бути описаний через встановлення логічних відношень як мовленнєвих реалізацій у тексті.

Учені називають три типи відношень між висловленнями:

- 1) рівень структури мови;
- 2) рівень синтаксичної структури мовлення (міжактантні зв'язки, типи мовленнєвих побудов);
- 3) рівень синтаксичної структури тексту (ієрархічна система логічних зв'язків, встановлюваних суб'єктом мовлення між об'єктами дійсності у процесі комунікації) [Там само, с.11-15].

Динамічність, рухливість тексту зумовлює, з одного боку, тісну взаємодію учасників спілкування, прогнозування реакції адресата, а з іншого – автокоментування в процесі породження висловлення-речення. Взаємодія мовленнєвих і комунікативних дій полягає в тому, що мовець «втручається у власний текст «у зв'язку з певною асоціацією породження усного мовлення» [Там само, с.89], що зумовлює його синтаксичне структурування або ускладнює синтагматично. Відповідно на рівні висловлення спостерігається активізація власне синтаксичних та просодичних засобів вираження логічних відношень.

Притому, як зазначає Г.О. Золотова, уточнення деталізація аргументація – «це не функція речення як такого, а характер логічних відношень між реченнями, що регулюють авторську тактику. Ці відношення можуть бути підтримані додатковими засобами лексичними, граматичними, інтонаційними – в усному відтворенні, але можуть виражатися і відповідними співвідношенням смислів. Окремі речення поза контекстом таких функцій у собі не містять» [9, с.458].

Пояснювальний компонент завжди займає постпозицію і виокремлюється як самостійна синтагма, ускладнюючи просте речення семантично і структурно.

Приєднуючись до основної частини речення, пояснювальний компонент переважно здійснює функцію власне пояснення (уточнення) через опосередкований зв'язок із одним із членів речення. Як комунікативно-прагматичний компонент, він виділяється інтонаційно (паузами і наголосом), пов'язуючись із членами речення, які займають семантико-синтаксичні позиції суб'єкта, об'єкта, предиката, локатива, або поширювачами складу речення (детермінантами), наприклад:

- з підметом: *Дуже велика роль відіграє в ньому (поетичному вислові) паралелізм, себто тісний внутрішній зв'язок між двома й більше віршами або їх групами (М.Возняк);*
- з додатком: *Від справедливого українця походить вірши про насильства конфедератів у 1769 році, а саме про мученицьку смерть Івана Зубчевського (М.Возняк). Король Ян Казимир просить у папи диспенси, себто дозволу зашлюбити вдову по брату своєму Владиславу (П.Загребельний);*
- із присудком: *Стус не міг, точніше – не вмів, а ще точніше, не хотів могти й уміти хитрувати з ворогом... (О.Орач);*
- з обставиною місця: *Вже він потратив в орне, себто на той світ, як знаєш вельми добре з латини (П.Загребельний);* або виражаючи пояснювальні відношення у зв'язках із поширювачами складу основного речення:

- з означенням: *А мені прислано листа «антидатного», тобто числом заднім, від короля про амністію (П.Загребельний)* та ін.;

- з обставиною часу: *Зараз не можу (приїхати), та й не знаю, як зможу до червня, тобто до державних екзаменів.*

Складне речення – це не механічне поєднання простих, а особлива синтаксична одиниця синтаксичного рівня, що характеризується поліпредикативною структурою – з двох і більше суб'єктно – предикатних складів, або структурних частин, об'єднаних в одне ціле певними відношеннями.

Виділення складносурядних речень із пояснювальними відношеннями В.А.Белошапкова пов'язувала з особливостями їхньої будови і значення, відносячи їх до замкнених конструкцій, які допускають другий сполучник [3, с.215].

Автори «Русской грамматики» -80 до складносурядних речень з пояснювальним значенням віднесли конструкції зі сполучниками *то есть* і *а именно*, які, «з одного боку, вказують на тотожність, рівнозначність співвіднесених ситуацій, з іншого боку, розподіляють інформацію на основну (попередня частина) і додаткову (наступна частина)» [14, с.630]. Зазначено також, що на відміну від сполучника *а именно*, сполучник *то есть* може супроводжуватися конкретизатором модально-оцінного значення.

А.П.Загнітко виділяє складносурядні речення з пояснювально-приєднувальними сполучниками *а саме, тобто*, що приєднують другу предикативну частину, «з'ява якої є раптовою і не зумовлена смисловим тлом першої предикативної частини» [8, с.349]. Саме з'ява пояснювальної частини характеризує намір адресанта: уточнити інформативний план в аспекті забезпечення ясності, доступності для адресата. За словами В.Г.Гака, пояснення, уточнення разом з іншими елементами утворюють дискурсивно-комунікативну рамку висловлення як індикатори різних аспектів його організації [6, с.196].

Пояснювальні сполучники та аналоги відображають досить своєрідно ситуацію мовлення: зміст інформації, експлікованої в першій частині, доповнено, уточнено мовцем для кращого порозуміння з адресатом.

У пояснювальній частині часто наявні слова, вирази, які повторюють або синонімічно ототожнюють певне явище, або уточнюють поняття, дію, процес тощо. Наприклад: *Недобрий, несправедливий учинок нікуди не дівається, тобто він залишається на нашій душі (В.Підмогильний); Великого значення у виконанні дум набувала імпровізація, іншими словами дума творилася під час кожного виконання (В.Власов).*

У характері таких поєднаних частин деякі дослідники вбачають наявність не сурядного, а підрядного зв'язку [Є.М. Галкіна – Федорук, Е.Ф.Морозова, О.Я.Кузнєцова, Г.П.Уханов], наголошуючи на тому, що в таких конструкціях один із компонентів функціонує як підрядна предикативна частина, залежна від слова, словосполучення або й цілого речення.

Особливо виразно виявляють семантичну залежність від основної частини складного речення із кількома пояснювальними.

Суперечливе тлумачення викликають конструкції із більше як двома предикативними частинами, властивими науковому, науково-популярному, публіцистичному мовленню, як наприклад: *Пропонований словник є диференційованим, тобто він не охоплює усієї лексики, а подає лише традиційну діалектну, точніше – тільки ту, яка не увійшла до основного словникового складу сучасної української літературної мови (газ. «Високий замок»)*. Однак саме пояснювальну функцію виконують і сполучникові аналоги типу: *тобто той, хто, тобто те, що, тобто який, тобто коли, тобто якщо, тобто щоб, тобто туди, де, себто за те, що* та ін.. Наприклад: *Новгород був окремою феодальною державою до 1478 р., тобто за сто років до того, коли писав свою поему С.Кленович (В.Шевчук); Щиросердно каюлися та визнавши всі свої провини, - себто за те, що одразу й так «розкололись» (І.Багрянний).*

Щодо конструкцій складнопідрядних речень із пояснювальними відношеннями сумнів викликає те, що пояснювальна частина в них приєднується не підрядним зв'язком. Якщо заперечити наявність сурядного зв'язку, вираженого пояснювальним сполучником *тобто*, після якого може бути уведений підрядний сполучник, то й тоді зв'язок лишається опосередкованим. Тільки в такій конструкції пояснюваний компонент є не напівпредикативний, що утворює окрему синтагму, а представлений як предикативна частина складного речення.

А.П.Загнітко, виділивши складносурядні пояснювальні речення, відкидає можливість виділення складнопідрядних пояснювальних за структурно-семантичною класифікацією [8].

Отже, ускладнення синтаксичної конструкції пояснювальним компонентом, реалізоване за структурною схемою складносурядного речення, не дає, однак, підстави зараховувати такі конструкції до складносурядних чи складнопідрядних. Прагматичний аспект зумовлює добір засобів вираження комунікативної функції та конотацій з метою впливу на адресата та оптимізації спілкування, а тому пояснювальні конструкції слід виділяти на вищому рівні, ураховуючи контекстуальну зумовленість і характер позначуваної ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Семантика простого предложения / В.В.Бабайцева // Предложение как многоаспектная единица языка. Русский язык. Межвузовский сб. науч. статей [Под ред.В.В.Бабайцевой]. – М., 1989. – С.7-24.
2. Белошапкова В.А. Сложные предложения в современном русском языке: Некоторые вопросы теории / В.А. Белошапкова. – М.: Просвещения, 1967. – 160с.
3. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис (учеб.пособие для филологических специальностей ун-тов) / В.А.Белошапкова. – М.: Высш.школа, 1977. – 248 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 223 с.
5. Вихованець І.Р. Пояснення / Українська мова. Енциклопедія: 2-е вид. (виправлене і доповнене). – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.Бажана», 2004. – С.513-514.
6. Гак В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г.Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1973. – С. 349-373.
7. Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация : [Сб.работ/ Сост В.В.Петрова; пер. с англ.яз. под ред. В.М.Герасимова; вступ.сл. Ю.Н.Караулова, В.В.Петрова]. А. Тойн ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 310с.
8. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А.П.Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662с.
9. Золотова Г.А., Онищенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка [Под общ. ред. Г.А.Золотовой]. – М., 2004. – 544с.
10. Одинцов В.В. Стилистика текста / В.В.Одинцов. – М.: Наука, 1980. – 263 с.
11. Поспелов Н.С. Предложения как формула и предложения как высказывание / Н.С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка [сб. статей]. – М.: Учпедгис, 1950. – с. 262-269.
12. Прияткина А.Ф. Конструкции с пояснительными союзами: К вопросу о пояснительной связи / А.Ф. Прияткина // Русский язык в школе, 1956. – №5. – С. 19-25.
13. Прияткина А.Ф. О взаимном отношении видов синтаксической связи / А.Ф. Прияткина // Ученые записки Дальневост. ун-та, 1968. – Т.11. – С.39-46.
14. Русская грамматика: в 2 т. / редкол. Н.Ю.Шведова (гл.ред.) [др.]. – М.: Наука, 1980. – Т.2. : Синтаксис. – 709с.
15. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А.Селиванова. . . – К.: Брама, 2004. – 335с.
16. Серл Дж. Референция как речевой акт / Перевод с англ. Т.В.Радзиевской // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1982. – Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С.179-202.
17. Уханов Г.П. Пояснительные конструкции с союзом *то есть* и придаточным предложением во второй части / Г.П. Уханов // Русский язык в школе. – 1961. №2. – С. 32-36.
18. Філософський словник / За ред. чл. кор. АН СРСР, акад. СРСР В.І.Шинкарука. – 2-е вид. (перероблене і доповнене). К.: Гол.ред.УРЕ, 1986. – 796с.

The article is devoted to elucidation of peculiarities of the forming of syntactic constructions of sentences that are complicated by an explanatory component in terms of interaction of language resources (language semantics) and their orientation on speech (expression of speech semantics).

Keywords: explanation, explanatory component, the explanatory structure, communicative situation, pragmatic function, discourse.